

ĒRĢEMES IZLOKSNES VĀRDNĪCA — KULTŪRAS VĒSTURES IZZINĀŠANAS AVOTS: JAUTĀJUMA IEVIRZEI

Saulvedis Cimermanis,
LZA īst. loc.,
Dr. habil. hist.

Atslēgas vārdi: *Ērģemes novads, izloksne, kultūras vēsture*

1977.–1983. gadā apgāds “Zinātne” izdeva liela apjoma un paliekošas vērtības trīssējumu darbu “Ērģemes izloksnes vārdnīca”¹. Toreizējā Latvijas PSR ZA Andreja Upīša Valodas un literatūras institūtā vārdnīcu sagatavoja dialektoloģes Elga Kagaine un Silvija Raģe. Viņu kopdevums ir tik nešķirams un saliedēts, ka šajā apskatā to aplūkoju kā vienu veselumu. Par Elgas Kagaines un Silvijas Raģes zinātnisko darbību pietiekamas ziņas gūstamas viņu bibliogrāfijās². Te tikai piebilstu — abu zinātnieču radošās darbības smailē vienmēr atradās plaši salīdzinoši meklējumi, kas pavēra ceļu cēloņsakarību atklāšanai. Viņas īpaši iedziļinājās latviešu un kaimiņietnosu valodas un kultūras sakaru jautājumos.

“Ērģemes izloksnes vārdnīca” ir abu autoru plašākais un nozīmīgākais devums, kas izmantojams kā avots daudzu etniskās, kultūras un valodas vēstures jautājumu skaidrošanai. Materiālu vākšana sākās 1953. gadā, bet sistemātisks darbs vārdnīcas veidošanā — 1962. gadā. Abas autoras labi pazina novadu: E. Kagaine piedzima Valkā latviešu ģimenē, S. Raģe — jauktā igauņu–latviešu ģimenē Valgā, bet uzauga Lugažu pagastā. Šāda novadnieciska cilme un abu valodu zināšanas atviegloja autoru darbu pagastā, kurā mita diezgan jaukts iedzīvotāju sastāvs un kurā norisinājās igauņu un latviešu visu kultūras, saimnieciskās darbības un sadzīves jomu aktīva mijiedar-

bība un vērtību apmaiņa. Vārdnīcas darba kartotēkā atrodami apmēram 500 tūkstoši Ērģemes izloksnes piemēru, bet visos trijos sējumos iekļauts ap 20 tūkstoši šķirkļi. Izloksnes materiāli vākti no astoņiem pamatteicējiem, kas Ērģemes apkaimē dzimuši laikā no 1874. līdz 1912. gadam. No tiem viens teicējs dzimis 1874. gadā, trīs — 19. gs. 90. gados, četri — 20. gs. pirmajos 12 gados. Tas nozīmē, ka visvecākā teicēja paša pieredzētā un ticami pārstāstītā senākais datējums ir 1885.–1890. gads, bet teicēju snieguma vairuma datējums — 1900.–1927. gads.

Sešdesmit gadus ilgā pētniecības darba pieredze ir mani pārliecinājusi par to, ka kaut cik drošas ziņas par paša piedzīvoto teicējs var sniegt no 10–15 gadu vecuma. Par senāku laiku viņš var stāstīt to, ko dzirdējis no citiem ļaudīm. Teicēju vairumam ir bijusi pamatskolas izglītība. Tas mudina domāt, ka viņu ikdienas sarunvaloda nebija pieblīvēta ar literārās valodas vārdiem. Tomēr, analizējot vārdnīcā citētos teicēju izteikumus, jāreķinās ar iespējamām novirzēm no dzīves īstenības. Tas saistāms ar cilvēku atmiņas pārmaiņām, kas notikušas nodzīvoto gadu gaitā, ar uztveres savdabību, vērtību orientāciju, personas subjektivisma īpatsvaru un citiem apstākļiem. Ar šādām novirzēm (ietekmēm) jāreķinās, izmantojot jebkura teicēja sniegumu. Uzmanīgi jāvērtē un jāpārbauda teicēju nosauktie parādību

datējumi, kas visdrošāk izdarāms ar arhīvos un ģimeņu krājumos saglabāto dokumentu palīdzību. Visai vērtīga bija Silvijas Raģes doma pievērsties arhīvu dokumentu studijām, lai tā pārbaudītu un precizētu teicēju sniegto. Diemžēl šī doma izplēnēja līdz ar viņas pār-agro aiziešanu mūžībā.

«Ērģemes izloksnes vārdnīcā» ievietoti tūkstoši vārdu, kas saistīti ar novada iedzīvotāju dzīves veidu, ģimeni, tās godiem un svētkiem, ar nodarbošanos, dažādu nozaru darba rīkiem un paņēmieniem, tradicionālo materiālo un nemateriālo kultūru, sadzīvi, sociālo sastāvu un sociālajām attiecībām, ar starpetnosu sakariem un kultūru mijiedarbību, un daudz ko citu. Ir aptvertas visas novada ļaužu dzīves jomas. Gandrīz pie katra šķirķļa sniegta gramatiskās pamatformas un autoru izprastais vārda skaidrojums. To papildina arī dažāda veida informācija kā nosaukumu (vārdu) lietojums novada ļaužu sarunvalodā, arī teicēju izpratnē sniegti datējumi, norādes par etnisko un sociālo piederību, attīstības gaitu u.c. Vārdu skaidrojumus papildina un labāk ļauj izprast Ādolfā Beķera labi uztveramie melnbaltie zīmējumi.

Vārdnīcā atrodamās ļoti daudzpusīgās ziņas ir vērtīgs avots dažādu kultūrvēstures jautājumu kopu skaidrošanai. Kā tikai dažas man šobrīd tuvākās minū faktu izplatību, starpetnosu un starpnovadu kultūru kopību un atšķirību, parādību attīstības gaitu un kultūrvēsturiskos slāņus, igauņu un latviešu kultūru mijiedarbību, Ziemeļrietumvidzemi kā savdabīgu teritoriju, kurā līdzās latviešu un cietzemes igauņu kultūras iezīmēm meklējamas arī Salacas (senās Metsepoles) lībiešu, Dago (Hijumā), Kihnu, Muhu un Sāmsalas igauņu kultūras iezīmes un attiecīgā mijiedarbība.

Vārdnīca ir plašākais man pagaidām zināmais kultūrvēsturisku un valodniecisku dotumu sakopojums par kādu Latvijas pagastu, kurā daudzu gadsimtu plūdumā norisinājās būtiski etniski un kultūrvēsturiski procesi, kam pamatā bija igauņu, latviešu,

iespējams, Salacas lībiešu, krievu un vāciešu saskarsme.

Turpmākajās rindkopās daži komentāri par vārdnīcā atrodamajiem vārdiem un to skaidrojumiem. Komentāru nolūks — rosināt pētījumus par vārdnīcā aplūkotajām parādībām, to kopām un cēloņsakarībām. Teicēju izteikumus izloksnē sniedzu mūsdienu latviešu literārajai valodai tuvinātā rakstībā, arī bez diakritiskajām zīmēm. Kvadrātiekvāvis ievietoti mani papildinājumi un piezīmes, kas balstīti uz citiem pirmavotiem. Apcerējumā lasāmās domas, kas atšķiras no vārdnīcā publicētajām, nemazina vārdnīcā atrodamā vērtību.

Par parādību aplūkojumu

Vārdnīcā nereti atspoguļojas Ērģemes latviešu ģimeniskie, kultūras, saimnieciskie valodas un citi sakari ar kaimiņos dzīvojošiem igauņiem un ar novadā ienākušiem krieviem un vāciešiem. Ērģemieši saskatīja atšķirības latviešu un citiem etnosiem piederīgu ļaužu saimnieciskajā darbībā un tradicionālajā kultūrā. Kā piemērus izvēlos vārdus *igauņis*, arī *iguonis*, *igauniete*, *igauniski*³ un sniedzu par tiem dažus ērģemiešu izteikumus: *Igauņi sēja savādāki nītis. Bij viena tāda dūšīga, melraiba gov, no igauņiem pirka. Agrāk igauņi vairāk adīja tos raibos cimdrus* [Ērģemei kaimiņos esošās Helmes un nedaudz tālāko Paistu un Tarvastu draudžu igauņi adījumus un citus tautas mākslas izstrādājumus rotāja ar visai bagātiem rakstiem. 1897. gada tautskaites anketu ieraksti apliecina, ka visu minēto draudžu igauņi vismaz kopš 1825. gada nereti pārcēlās uz dzīvi Ziemeļlatvijā]. *Skolots cilvēks, prata vācu valodu un igauņu valodu. Tie kartupeļi laikam ir labi, ka tāda igauņu zorte ir, tad var iemīt ar.*

Ērģemieši vērtēja pozitīvi starpetniskus kultūras un saimnieciskus sakarus, arī citu valodu zināšanu: *Viņš runā latviski, igauņiski un krieviski, trīsas valodas. Kad šūt gāju, tīri smuki iemācījos igauņiski. Viņš jau saka, ka nevarot braukt uz tirgu, nemākot ne*

LETONIKAS AVOTI

igauniski, ne kā [citādi] [Šādas attieksmes pamatā ir sensenas starpetnosu saites, kas rakstos dokumentētas jau 12./13. gadsimta mijā, bet arheoloģiskos dotumos vēl daudzus gadsimtus agrāk].

Ērgemieši atzinīgi vērtēja arī no citām tautām pārņemtus labākus darba rīkus un paņēmienus, ko nereti nosauca tuvākās aizguvuma zemes vārdā. Kā piemēru minu no ārzemēm pārņemto apvēršējarklu, kurš Latvijas muižās un retās zemnieksētās sāka iesakņoties 19. gs. 30. gados. Izloksnes teicēji to dēvēja par *vāczemnieku*⁴ un savos izteikumos atainoja arī arkla senāko attīstības pakāpi: *Šītai apkārtnē jau to sauc par vāczemnieku. Mans tēvs stāsta, ka viņa laikā vāczemniekam visi rokturi un dīsele bij koka. Rudenī gan uzara ar vāczemnieku, bet pavasarī kārtoja* [pārra, uzirdināja] *ar spīļu arklu* [19. gs. pēdējā ceturksnī ātri izplatījās Latvijas fabrikās ražoti dzelzs apvēršējarkli bez koka detaļām].

Vārdnīcā atrodami atsevišķi varbūtējas etniskas ticamības skaidrojumi, kuri nesašķan ar vairākām Ziemeļvidzemē zināmām reālijām. Viens tāds vārds ir *setuks, setoks, sertuks*⁵. Autore to skaidro kā novecojušu nosaukumu: apkārtceļojošs tirgotājs, (zirgu) uzpircējs. Domas pamatojumam viņas citē vairākus ērgemiešu izteicienus: *Tādi setoki braukāja riņķī. Setuks, sertuks — tie ir krievi, kas braukāja pa tirgiem, vecus zirgus pirkdami. Kažaucīts mugurā, stilbi satīti, tos sauca par sertukiem. Ārakrogus ir tā pirmā istaba [lielā krogus istaba, kurā pārnakšņoja ceļa braucēji zemnieki], tur tie setoki gāja sildīties. Tur bij tāda lāva iztaisīta, tur tie setoki gulēja pa nakti* [Neapšaubot vārda *setoks* u.tml. lietojumu Ērgemē, piebilstu, ka ar vārdu *setuki* 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. pirmajos gadu desmitos Ziemeļaustrumvidzemē apzīmēja savdabīgo stipri slavizēto pareizticīgo dienvidaustrumīgaunņu grupu setus (seti), kuri dzīvoja Pleskavas guberņas (tagad apgabala) Pečoru apkārtnē. Viņi runāja savdabīgā dienvidīgaunņu izloksnē un krievu valodā, valkāja no citiem īgaunjiem atšķirī-

gus tēpus un rotas, strādāja dažādus amatu darbus, tirgojās. Seti zināmā mērā bija tuvi Hānjas novada īgaunjiem. Šie amatnieki un tirgotāji izvadāja savus ražojumus un iepirka vajadzīgo, braukājot pa visu Ziemeļaustrumvidzemi, arī pa Valkas apkārtni. Ir apšaubāma Ērgemē pazīstamo setuku atzišana par krieviem — ar ērgemiešiem seti runāja viņu vecākajai paaudzei un sev saprotamajā krievu valodā. Ir pieļaujama atsevišķu Pleskavas apkārtnes krievu amatnieku un tirgotāju nokļūšana arī līdz Ērgemei, jo 19. gs. dokumentos ir atrodamas ziņas par viņu darbošanos Alūksnes–Apes apkārtnē].

Vārdnīcā publicētajiem ērgemiešu izteikumiem ir arī etnosociāla ievirze. Viņi stāsta par atsevišķu personu sarunvalodas saikni ar ļaužu sociālo stāvokli, nodarbošanos, ar centieniem ikdienas dzīvē runāt augstāka etnosociāla slāņa valodā, aizgūt tās valodas vārdus, lai ar to it kā iekļautos pārākajā slānī. Saiknē ar vārdiem *vācietis, vāciete, vāciski, vāciskis, vācu*⁶ iezīmējas ērgemiešu nelabvēlīga attieksme pret pārmērīgiem aizguvumiem no citvalodām, arī prasība pasargāt un saglabāt sava etnosa kultūras un valodas vērtības. Kā piemērus minu dažus izteikumus, kas attiecināmi uz 19. gs. otro pusi un 20. gs. sākumu, kad novadā vācu muižnieki un viņiem pietuvinātas personas bija privileģētā stāvoklī: *Agrāk jau pulka cilvēki ir no tiem vāciešiem piesavinājuši vārdus. Būvē jau visi nosaukumi ir no vāciešiem, tie visi ir no vācu valodas. Viņš dziedāja te, ka visa pasaule līgojās, pa vāciski. Sulainis, istabasmeitas, saimniece — tās mācēja vāciski* [muižnieki labprāt pieņēma par muižu kalpotājiem izveicīgus latviešu zemnieku ģimeņu locekļus, kas labi atspoguļoja Latvijas valsts vēstures arhīvā saglabātajos 1782.–1858. gada ļaužu jeb dvēseļu revīziju, 1897. gada tautskaites, pagasta tiesu un citos dokumentos]. *Kungi jau paši pa vāciski vien runāja. Viņas jau nebij nekādas vācietes, viņas tik bij pārvācojušās. Kāds jau tāds kā kārklū vācietis bij, tā tie tā runāja. Viņa jau*

sevi ieturēja par tādu smalkāku, vācu skolā bij gājusi.

Ērģemiešu 20. gs. otrajā pusē paustās domas par latviešu valodas nevēlamu piesārņošanu pagātnē ar ģermānismiem mūsdienās atgūst aktualitāti. Etnosa, tā kultūras un valodas ilgstošu pastāvēšanu apdraudoša kosmopolītisma sludinātāji — iebraukušie un vietējas izcelsmes politikāņi un tiem pietuvinājušies ļaudis — cenšas ļoti bagāto latviešu kultūru un valodu mehāniski pieblīvēt ar pašu bieži neizprastiem tāltautu un tālzemju kultūras, sadzīves, valodas elementiem. Tas spilgti redzams grūti saprotamos valsts dokumentu tekstos, skolu mācību grāmatās, lasāms presē, dzirdams konferencēs un sanāksmēs, radio un televīzijas pārraidēs un citur.

Krietnu vietu vārdnīcā ieņem ērģemiešu priekšstati par dažādām sociāla rakstura parādībām. Kā piemērus minu dažus novada ļaužu sociālus raksturojumus. Ērģemē un Latvijā vispārlietots laukstrādnieka apzīmējums bija *gājējs*⁷ — *Vai tev jau gājēji saderēti, puisī un meitas? — tā jau runāja agrāk. Gājēji bij tie dienestnieki.* Šo nosaukumu Latvijā lietoja daudzviet, runājot par visu laukstrādnieku kopumu, kas strādāja vienā saimniecībā, pagastā u.tml. Tomēr laukstrādniekus juridiski un sadzīvē dalīja vairākās grupās, kuru stāvokli 19. gs. noteica dažādos gados izdoti zemnieku likumi un citi tiesiski akti. To nosacījumi turpināja darboties arī 20. gs. četros pirmajos gadu desmitos. 20. gs. otrās puses ekspedīcijās pierakstītie teicēju atmiņu stāstījumi un parādību vērtējumi nereti ir neprecīzi un pat kļūdaini.

Tāpēc vārdnīcā izlasāmie vārdu skaidrojumi vērtējami visai uzmanīgi. *Dienestnieks, dienestniece*⁸ skaidrots kā 'kalps, kalpone', ilustrējot to ar teicēju stāstīto: *Kas jau labi deva ēst, tam netrūka dienestnieku. Kad gailis otreiz dziedājis, tad cēlusi dienestniekus augšā. Dienestnieku bij pulka, priekšstrādnieki bij viņiem — puisis un meita. Īpaši ja precējās dienestnieki, tiem jau dāvināja sivēnu, aitu. Vēl dienestniece iet klāt, kad*

vešu mazgā. Piebilstu — ikdienas dzīvē vārdu *dienestnieks* parasti attiecināja uz neprecētiem laukstrādniekiem, kas izriet arī no cītētajiem teicēju stāstījumiem. Ar vārdu *kalps* apzīmēja tikai precētus vīriešus.

*Dieninieks, dieniniece*⁹ raksturots kā 'dienas strādnieks, kas saņem samaksu par katru nostrādāto dienu'. Teicēju izpratnē tas skan tā: *Kur tad nu tādu cilvēku dabūs, bet varbūt ir kādas dieninieces vai mēnesnieces. Dieninieks ir tas, kas uz dienām strādā, kalpo, agrāk jau bij tādi dieninieki.* Papildīnu — dieninieks sociālā ziņā bija dažādu darbu darītājs, kuram nebija pastāvīga darba. Viņš parasti dzīvoja kā vaļinieks (plašāk sk. turpmāk), strādāja īslaicīgus amata, lauksaimniecības un citādu darbus, bieži darbojās kā talcinieks būvdarbos, kartupeļu rakšanā, kulšanā, mēslu vešanā, siena pļaujā un citur. *Puisis*¹⁰ — autoru nosaukts kā 'kalps, algots strādnieks lauku saimniecībā'. Vārda saturu ataino teicēju stāstījums: *Pie Ērģemes krogus bij tās deramdienas, puisim rubulis rokasnaudas, meitai pusrubulis, ganam divdesmit piecas kapeikas. Puisis jau nedabūja raut linus. Agrāk jau katram saimniekam bijuši divi puisī un divas meitas, kad kārtās [klausās] bij jāiet.* Lietojot vārdu *puis* laukstrādnieka nozīmē, nav jāaizmirst, ka sadzīvē tā sauca tikai neprecētu dažāda vecuma vīrieti. *Kalps*¹¹ vārdnīcā atstāts bez satura skaidrojuma, pievienojot vairākus stāstītāju izteikumus: *Saimnieki paši zemi agrāk nestrādāja, viņiem bija graudnieki un kalpi* [Samērā daudzas Ziemeļrietumvidzemes lielākās vecsaimniecības 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. pirmajos gadu desmitos izdeva daļu zemes nomniekiem un graudniekiem. Izdošanas noteikumi bija dažādi. Ērģemes teicējs bez atrunām ir uzsvērti vispārinājis šo praksi]. *Kalps pie saimnieka nolīga, zināmu daļu [algas] ņēma graudā, zināmu naudā. Kas kraukļam medu deva, mātes meitu kalpiņam; ēd, krauklīti, pura sienu, ņem kalpiņu, kalponīti.* Sniegti arī jēdziena *kalps* paplašinājumi saiknē ar strādājošo specializēšanos ārpus tradicionālās

LETONIKAS AVOTI

lauku sētas darbiem: *Kāju kalps — Kāju kalpi nāca katru dienu uz muižu strādāt, tie kāju kalpi dzīvoja muižas mājās. Govis bij, muiža deva visu gatavu barību pēc birkaviem. Meža kalps — Meža strādniekus sauca par meža kalpiem. Viņi cirta stīgas, raka grāvjus. Bij jāiet uz dzišanu* [muižnieku rīkotās medībās par dzinējiem], *visus meža darbus darīja. Vaļinieks, vaļenieks*¹², neskaidrojot vārda saturu, pievienoti vairāki ērgemiešu skaidrojumi: *Vaļnieks tāds ir, kam nav ne zirga, ne zemes, viņš iet pa mājām strādādams, kur darbu dabū. Tu saimniekam nostrādāji, tā tu varēji iet, kur vairāk peļņas dabū. Vaļenieks bij tas, kas strādāja par dzīvokli dažas dienas. Vaļniekam ar iemērija, cik viņam nācās. Viņa tak bij vaļeniece, viņa man pa gadu divdesmit piecas dienas strādāja. Tas jau tā agrāk pieņemts bijis, ka dzīvoja par vaļniekiem. Vaļnieku māja, kur mītnieki dzīvoja* [Precizēju — *vaļinieks* bija bezzemnieks, kas parasti kādā lauku sētā uz gadu irēja mājokli un dārza zemi. Nereti viņš sētā nodzīvoja vairākus un pat daudzus gadus. Daudzi vaļinieki bija profesionāli amatnieki. Par irēto viņi atstrādāja saimniekam gadā 20–40 dienas vai veica salīgto amatnieka darbus. Pārējā laikā viņi strādāja kā dieninieki (sk. augstāk) vai gabaldarbu veicēji].

Ērgemieši stāstīja arī par novadam visai svarīgajiem radoša darba darītājiem — atšķirīgas darba prasmes un sociālā stāvokļa amatniekiem. Viņi, tāpat kā laukstrādnieki, dalījās pa nozarēm un bija pakļauti stingriem likumdošanas aktu nosacījumiem. Nozaru ietvaros svarīga bija amatnieku darba prasme, kas nodrošināja pasūtījumus, un sociālais statuss, kas lielā mērā noteica stāvokli pagasta sabiedrībā. Amatnieku darba organizēšanā un stāvoklī bija liela dažādība. Varbūt tāpēc un nepilnīgas zināšanas dēļ teicēju stāstītais visbiežāk ir ļoti vispārīgs. Piemēram minēšu nedaudzus izteikumus par dažādiem kokamatniekiem un par kalēju. Pievienošu arī dažus komentārus. Piebilstu, ka vārdnīcas autore Ērgemē pierakstītos

amatnieku nosaukumus parasti nekomentēja.

Kā vispārīgs nosaukums pierakstīts *amatnieks*¹³. *Tad nāca viens amatnieks [māju būvēt] un tie citi veči par palīgiem. Kad jau paši amatnieki, tad jau ātri var sacelt* [mājas]. *Strenčos brauca tie amatnieki ar tiem krēsliem un ratiņiem.* [Skapjiem] *tādi robi apaļiski* [figurāli veidojumi, profilēti durvju pildīni, dzegas u.c. rotājumi], *kā katris amatnieks iztaisīja. Krēsli bij tādi ar tādiem ašķu dibieniem* [pītiem sēdekļiem], *lauku amatnieki taisīja* [Teicēji 1] līdz ar amatnieka vispārīgo nosaukumu parādījuši pieredzējušu un atzītu meistarū kā darba organizētāju un vadītāju, kurš salīgst savus palīgus — strādniekus, 2) atceras, ka daļu amata darba veica lauku sētas saimes ļaudis, 3) uzsver, ka rotājumus veidoja profesionāli amatnieki, 4) apliecina tālu pazīstamo Briežu un Striķu, varbūt arī Trikātas meistarū virpoto bērza krēslu izvadāšanu pa gada tirgiem un pazīšanu Ziemeļvidzemē].

*Būmanis, būvmanis*¹⁴ — vārdnīcas autoru izpratnē 'celtnieks, namdaris', teicēju vērtējumā — *Vienu vasaru izžāvēja* [baļķus], *tad citu vasaru būvēja māju, tad nāca tādi būmaņi; veči un puīši palīgā.* [Vismaz kopš 19. gs. pirmās puses zināma darba organizācija: pieredzējis namdaris rūpīgi sagatavoja būvmateriālus, salīga būvdarbus, kurus veica kopā ar paša līgtiem vai pasūtītāja dotiem strādniekiem.] *Būmeistars, būvmeistars*¹⁵ — *Vecos laikos jau ar bij būmeistari, amatnieki.* [Kopš teicēja atmiņas sākuma, šķiet, jau darbojušies namdara darba uzņēmēji.] *Būvuzņēmējs*¹⁶ vārdnīcas autoru skatījumā 'būvdarbu privātuzņēmējs', teicēja izpratnē — *Tas tēvs jau pēdējā laikā vairs nesaimniekoja, viņš bij būvuzņēmējs* [Teicējs, domājams, raksturoja laiku pēc 19. gs. 60. gadu reformām, kad zemnieki ieguva tiesības iepirkt mājas par dzimtas īpašumu, vai pēc 20. gs. 20. gadu agrārreformas, kad dibinājās jaunsaimniecību tūkstoši. Abos laikposmos laukos izvērsās jaunu ēku būve. Bieži kļuva izdevīgāk strādāt atzīta amatnieka darbu, nekā kopt zemi].

*Dišlērs*¹⁷ — teicēju izpratnē: *Dišlēri ir tie, kas skapjus un gultas taisīja. Muižā tak vajadzēja visādus cilvēkus, dišlēri ar bij, taisīja visu, ko kungiem vajadzēja — vāģus, ragavas. Dreijeris*¹⁸ — *Agrāk teica — dreijeris, neviens neteica virpotājs, tādu vārdu nemaz nezināja, tikai dreijeris. Galdnieks*¹⁹ — *Viņš rijā strādāja ar, viņš bija galdnieks. Muižai jau bij īpašs galdnieks, par dišlēri sauca* [Ērģemē, tāpat kā pārējā Latvijā, par galdnieku, šķiet, dēvēja kokapstrādes meistarū, kurš darināja daudzējādus dzīvē vajadzīgus koka izstrādājumus. *Dišlērs* bija augstākas prasmes galdnieks, kurš taisīja mēbeles, transporta līdzekļus, it īpaši rotātās kamanas, droškas, izbraucamos ratus un citas sarežģītākas lietas. Šādi galdnieki bieži strādāja muižās un brīvajā laikā drīkstēja izpildīt zemnieku pasūtījumus. *Dreijeris* bija īpaši augstas klases kokamatnieks, kurš virpoja lietas, kas prasīja lielu precizitāti, piemēram, vienkoka traukus, mājsaimniecības piederumus, mēbeļu apaļās daļas, figurālos rotājumus, riteņu rumbas, svečturus u.tml.].

*Kalējs*²⁰ teicēju stāstījumos: *Zirgus kala pie kalēja, kas mācēja, tas sita pats pakavu klāt, bet citi brauca pie kalēja. Tas kalējs rīkojās ar dzelzi, otrs pūš tik plēšas. Naglas ar visagrāk kala kalēji paši. Turnā bij kalējs un trīs zeļļi* [Teicēji minējuši Ziemeļvidzemes vecsaimniecībās vismaz kopš 18./19. gs. mijas nereti sastopamo saimnieka prasmi — māju kalvē veikt vienkāršākos sētai vajadzīgos kalšanas darbus. Īpaša kalēja veikuma joma vismaz kopš 17. gs. bija lielu, nereti platgalvainu rotājošu naglu kalšana; ar tādām naglām sastiprināja klēšu durvis, labi redzamus būvdetaļu savienojumus u.c. Ieskicēta arī darba organizēšana un jaunu kalēju zeļļu mācīšana].

Vārdnīca ieskicējoši atspoguļo tradicionālās materiālās kultūras parādību simtu attīstības gaitu jeb kultūrvēsturiskos slāņus tajās. Diemžēl trūkst kaut cik konkrētu, kaut vai ar teicēju dzīves gadu desmitiem saistītu datējumu (*manā bērniībā, kad ganos gāju,*

pusaudža gados, kad tēvam bijis ap 50 gadu u.tml.). Visbiežāk atrodamie datējumi — *agrāk, muižas laikā, senāk, vēlākā laikā*. No milzīgā ziņu klāsta kā piemērus te varu minēt tikai dažus vārdus.

Viens piemērs durvju un logu vira — *eņģe*²¹. Teicēja stāstījumā rijas vecākajiem logiem *bij vēl koka eņģes. Palodzē bij tāda bedre* [puslodveida iedobums] *izdobta, augšā izcirsts koka klucis un ar tapām piesists* [lokveida skava], *tāds robs iekšā, kas viņu saturēja, tā uz tām koka eņģēm viņš tāpat svārstījās. Cūkas bij eņģes izcēlušas no vārtiņiem* [Te runāts par visai senlaicīgām koka virām un par laikmetu, kurā latviešu zemniekam metāls bija grūti pieejams un dārgs. Tad durvju, logu, vārtu vērtne grozījās ap statenisku stabu (nūju), kuru ar ligzdām un skavām piestiprināja sienai, zemē ieraktam stabam u.tml. Tādas viras bieži taisīja vēl 19. gs. otrajā pusē, kad to vietā aktīvi iesakņojās kaltas metāla viras. Koka viras bieži minētas 19. gs. dokumentos. Zemnieksētu vecajās klētīs, rijās, šķūņos, retāk citās būvēs tādas atradu vēl 20. gs. 80.–90. gados].

Otrs piemērs *ērbergis*²², ko vārdnīcas autora skaidro kā 'dzīvojamā māja'. [Runājot par Vidzemi, precizitātes labad vajadzēja teikt 'savrup celta dzīvojamā māja.' Tas uzsvērtu mājokļa šķiršanu no vismaz 17.–19. gs. bieži pastāvējušā mitekļa un rijas apvienojuma zem kopjumta]. Senlaicīgā ar riju saistītā mājokļa nomaīņu ar jauno savrupu, kas sākās vismaz 18. gs. otrajā pusē, atspoguļo ērģemiešu teiktais: *Man ērbergis jātaisja. Mēs jau ar te* [rijā] *dzīvojām, kamēr iztaisīja ērbergi*. Teicēja stāstījumā parādās arī vēl jaunāks mājokļa veids — savrupa dzīvojamā māja ar piebūvētu stikla verandu, kādu sāka būvēt 19. gs. otrajā pusē: *Šekur bij tas ērbergis, glāžu veranda* [Zemnieku mājokļu — dzīvojamo riju pārveidošanas un savrupu dzīvojamo māju iesakņošanas izpratnei vispirms jāiepazīstas ar 19. gs. likumdošanas aktiem, it īpaši ar Vidzemes guberņas valdes patentēm (pavēlēm), pēc tam arī ar citiem avotiem].

LETONIKAS AVOTI

Trešais piemērs *grīda, grīds*²³ ērgemiešu atmiņā saglabājis četras attīstības pakāpes. *Klētī grīdas bij no tādiem baļķīšiem un kārtīm* [dažāda resnuma apaļkokiem] *saliktas* [18.–19. gs. celtajās līdz mūsdienām saglabātajās klētīs tādas grīdas esmu redzējis itin bieži], *mājā* [dzīvojamā mājā] *jau ar dēļu grīdas nebij, tik kuls* [māla klons]. *Spundē* [dēļus] *grīdām un durvīm. Agrāk jau lika tāpat bez spundes grīdas. Ar baltām smiltīm noberza grīdas* [nekrāsotas] *baltas* [Vēl 20. gs. 30. gados Alūksnes apkārtnē nekrāsotas grīdas mazgāja ar ūdeni un ar zaru slotu berza ar baltajām smiltīm]. Ērgemieši stāstījuši, ka pirti *grīda nebij, gāja pa ūdeni, ka plunkšķēja vien* [Grūti iedomāties 18.–20. gs. pirti bez grīdas. Ir zināmas senlaicīgas Ziemeļvidzemes bezdūmeņa pirtis, kurās vēl 20. gs. 30. gados nebija uz sijām liktas blīvas dēļu grīdas. Tās lomu pildīja senlaicīgs, uz zemes līdzās sarindotu apaļkoku, dēļu vai nomaļu klājums, no kura ātri noplūda mazgājoties salijušais ūdens].

Vārdu skaidrojumos reizumis pavīd kļūmes un neprecizitātes. Minu dažus piemērus. Par vārdu *mūrītis*²⁴ lasām: *Krāsns daļa, kur atrodas siltumejas; solam līdzīgs siltumkrāsns papildinājums*. Īstenībā zīmētais mūrītis nav krāsns daļa. Tas ir patstāvīga dažāda augstuma un garuma sildierīce (ieris, rieris, sildmūris), kura silst 1) kurinot blakus telpā (visbiežāk virtuvē) esošo plīti, 2) kurinot tam galā vai sānos piemūrētu sēdmūrīti, kāds attēlots zīmējumā. Šāds sildmūris bieži bija divu istabu starpsienas daļa, kas apsildīja abas telpas. Kopš 19. gs. vidus istabā esošas krāsns priekšā vai sānos nereti mūrēja plīti, kuras papildinājums bija līdzās krāsniņ uzmūrēts sildmūris. Tas sila, kurinot plīti, bet nebija krāsns daļa. Krāsns, plīts, sildmūra izvietojumā, izskatā un lielumā bija daudz variantu.

Vārdu *kabris*²⁵ autore pareizi skaidro kā zvejas rīku trejbrīdi. Tomēr teicēju stāstījumu publicējums ir neprecīzs un pārprotams: *Kabris ir tāds — katrā malā ir viens koks, vidū*

tīklis, un divi vīri iet un velk. Kabris ir līdzīgs palagam, palagveidīgs — apakšas malā koks un gar sāniem tīklis iekšā [Īstenībā kabris, kam latviešu valodas izloksnēs daudz nosaukumu, ir brišanas zvejas rīks (bridnis), kuru apkalpo trīs cilvēki. *Kabrim* ir divi spārni un aste. Katra spārna pamats (saturētājs) ir ragavu sliecei līdzīgs no sāniem pietēsts tievas eglītes stumbrs ar dabīgu no zemes izraktu garu saknes līkumu vienā galā. Abu spārna koku (slieču) taisnie gali ir kustīgi savienoti, sasienot ar izturīgu auklu vai saistot ar īpašu kalnu savienotājeņģi. Tajā kustīgi iestiprināta apaļkoka nūja — astes koks. *Kabra* sliecēm un astes kokam ar auklu palīdzību piestiprināts plats brīvi kritošs tīkls, kura nokarē paliek tīklā ieskrējušās zivis. Divi slieču līkumus satvēruši cilvēki, brienot pa ūdeni, velk *kabri* uz priekšu. Trešais tur astes koku un ar to spiež *kabri* pie dīķa, ezera vai upes gultnes. Pabriduši kādu gabalu, zvejnieki izceļ *kabri* no ūdens, izņem zivis no tīkla nokares un brien tālāk].

Lietu raksturojumos autore vietumis ir atkāpušās no teicēju stāstītā. Piemēram, par labības kūluma sijājamo (vētījamo) dažāda lieluma un uzdevuma sietu *sarvi*²⁶ pierakstīts: *Tad lika lielu, lielu* [kratīja un šūpoja pie sijas pakārto sietu]. *Pēc tam lika* [otru] *smalkāku sarvi, tādu, kur rogas* [vārpas] *negāja cauri, un vētīja atkal. Ar dakšām nokratīja* [platas lāpstveida koka dakšas ar gariem, plakaniem, līmeniski ejošiem zariem; ar tām piederībā izcilāja (izkratīja) izkulto labību, tā atdalot salmus no graudiem, pelavām un tukšajām vārpām], *ar sarviem izvētīja..., maisā iekšā un klētī iekšā. Tos graudus ar spriguljiem izkūla un piederībā sarvi izvētīja*. Kaut teicējs nepārprotami minējis, ka labību ar *sarvi* vētīja piederībā, autore sietu raksturo sekojoši: 'Sarvis... liels pakarams siets, ar ko *rijā* (izcēlums mans — S.C.) vēti labību'. Šāds izteikums pieņemams tikai gadījumā, ja runājam par piederību, rijas, vēl arī citu telpu apvienojumu zem kopjumta un visu būvi

kopumā dēvējam par riju. Labību pakārtā sietā vienmēr vētīja piederībā, kur šim nolūkam atvēra pretējās durvis un radīja vajadzīgo caurvēju. Labības žāvēšanas telpā — rijā — graudus nevētīja.

Dažādas kļūmes ir arī vārdu skaidrojumu ilustrācijās. Vienos zīmējumos tekstā norādītā rīcība nav iespējama lietas nepietiekami detalizēta izzīmējuma dēļ. Izdevumā plaši skaidrots vārds *gulta* un citi ar to saistīti vārdi. Pievienoti divu atšķirīgi konstruētu un rotātu gultu zīmējumi.²⁷ Tekstos lasām: *Gultas... bij prastas, no koka taisītas, rāmju nebij..., tik dēļus ielika. Vai ta ... tādas gultas bij kā tagad! tādi dēļi bij dibinā, cieta guļa* [Citējumi stāsta par senlaicīgajām gultām, kuru sānu dēļu apakšmalai 1) piestiprināja garas līstes, uz kurām balstījās šķērsām gultai liktu īsu dēlišu gali, uz šiem dēļiņiem uzlika ar meldriem, papardēm, rudzu salmiem piebāztu maisu, 2) gultas sānu dēļos tās šķērsvirzienā iekāla vairākas paresnas līstes, uz kurām gultas garenvirzienā guldīja dēļus. Virs tiem lika jau minēto maisu. Diemžēl zīmējumos neviena no šīm konstrukcijām nav redzama].

Ar vārdu *rija*²⁸ apzīmēta Vidzemē 18.–19. gs. visai izplatītā būve, kurā zem kopjumta apvienoja mājokli, kaņepāju, labības un linu žāvēšanas telpu — riju, labības kulsānai, kaņepāju un linu mīstīšanai paredzēto piederību, nereti vēl arī citas telpas. Publicējot ne visai precīzu teicēja stāstījumu: *Vienā galā bij māja, kurā dzīvoja, otrā galā rija un piederība. Rijā kūla labību* [šādās dzīvošanai piemērotās ēkās rija jeb labības žāvēšanas telpa bija līdzās mājoklim un ēkas vidus daļā, bet ne galā; žāvēšanas telpā — rijā nekūla], tas papildināts ar ēkas zīmējumu. Tajā attēlota monumentāla Ziemeļvidzemes apaļbaļķu guļbūve ar brīvu stāvu, četrslīpju jumtu ar platām pažobelēm. Labajā galā un sānos istabas, ko dēvēja par gala un sānu kambāriem. Tiem līdzās celtnes vidū rija, kreisajā galā piederība ar augstām divviru durvīm sānos. Piederība gala sienā nav iezīmēta tādas pat durvis kā jau minētās, ko parasti ierīkoja

piederībai ar brīvu stāvu. Durvis bija vajadzīgas, lai jebkuros laika apstākļos piederību radītu labības vētišanai (kretulēšanai) labvēlīgu caurvēju.

Ilustrējot vārda *krancis*²⁹ skaidrojumu, ratu priekšass pagriešanai paredzētā divdaļīgā dzelzs riņķa apakšējā stīpa uzzīmēta tā, ka griešana nav iespējama.

Nobeigumam

“Ērģemes izloksnes vārdnīcā” ievietotais fakto materiāls ir tik daudzpusīgs, ka tas pilnībā izvērtējams tikai īpašos dažādām tēmām veltītos apcerējumos. Sākotnēja iepazīšanās ar izdevumu rosināja dažas pārdomas.

1. Vārdnīcā atrodamais nav attiecināms tikai uz šo novadu. Parasti tas dažādā ziņā ir nozīmīgs arī kaimiņos esošajiem Ēveles, Jērcēnu, Kārķu, Naukšēnu, Valkas pagastiem un Dienvidigaunijas apvidiem, nereti saistāms ar visu Ziemeļvidzemi un Dienvidigauniju, kurās vērojami kopīgi vai radniecīgi igauņu un latviešu kultūras un valodas elementi.
2. Vārdnīca sniedz daudzpusīgus faktus kultūrvēsturisku parādību attīstības skaidrošanai, tipologizēšanai, kartografēšanai.
3. Šādas ievirzes un plašuma vārdnīcu sastādītājiem jāstrādā ciešā saiknē ar robežnozaru pārstāvjiem, jāpazīst tās jomas, par kurām vāc ziņas (pieraksta parādību nosaukumus, skaidro attīstību, pielietojumu, uzbūvi, etnisko un sociālo nokrāsu u.tml.). Tāda pētnieka sagatavotība ļaus labāk saprast un kontrolēt (vērtēt) teicēju stāstījumu, neskaidribo gadījumos uzdot precizējošus jautājumus, noteikt, vai teicējs stāsta paša redzēto un dzirdēto, vai arī atstāsta kaut kur izlasītu, no citiem dzirdētu.
4. No iepriekšējā izriet: augstskolās, kuras gatavo dialektologus, nepieciešami rūpīgi izstrādāti un pasniegti mācību kursi avotmācībā, materiālu vākšanas un apstrādes metodikā. Bez avotu un darba metodikas

labām zināšanām nav iespējams kvalitatīvs dialektologu darbs.

5. Vārdnīcā atrodamais ierunāsies pilnvērtīgi tikai tad, ja to izmantos ciešā saiknē ar etnogrāfijas, folkloras un citu robeždisciplīnu avotu krātuvēs savākto. Pagaidām gandrīz pilnīgā novārtā ir atstāta dialektoloģijas dotumu analīze saiknē ar vēstures arhīvu dokumentos izlasāmo. Šā pārrāvuma likvidēšana dos dialektologu darbam būtiskas jaunas ievirzes un atziņas.

Avoti

- 1 Kagaine E., Raģe S. *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. Rīga: Zinātne, 1977. 1. sēj. 536 lpp.; Kagaine E., Raģe S. *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. Rīga: Zinātne, 1978. 2. sēj. 591 lpp.; Kagaine E. *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. Rīga: Zinātne, 1983. 3. sēj. 800 lpp.
- 2 Jansone I. (sast.) *Habil. filol. Dr. Kagaine E. Bibliogrāfija*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2000. 26 lpp.; *Silvija Raģe: Darbu izlase*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2003. 433 lpp.; *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa*. 2004. 5.
- 3 Kagaine E., Raģe S. *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. 1. sēj. 438. lpp.
- 4 Kagaine E. *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. 3. sēj. 650. lpp.
- 5 Turpat, 340. lpp.
- 6 Turpat, 649.–650. lpp.
- 7 Kagaine E., Raģe S. *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. 1. sēj. 331. lpp.
- 8 Turpat, 264. lpp.
- 9 Turpat.
- 10 Kagaine E. *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. 3. sēj. 140.–141. lpp.
- 11 Kagaine E., Raģe S. *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. 2. sēj. 46. lpp.
- 12 Kagaine E. *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. 3. sēj. 671. lpp.
- 13 Kagaine E., Raģe S. *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. 1. sēj. 60. lpp.
- 14 Turpat, 200. lpp.
- 15 Turpat.
- 16 Turpat.
- 17 Turpat, 269. lpp.
- 18 Turpat, 276. lpp.
- 19 Turpat, 332. lpp.
- 20 Kagaine E., Raģe S. *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. 2. sēj. 44. lpp.
- 21 Kagaine E., Raģe S. *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. 1. sēj. 316. lpp.
- 22 Turpat, 317. lpp.
- 23 Turpat, 362. lpp.
- 24 Kagaine E., Raģe S. *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. 2. sēj. 336. lpp.
- 25 Turpat, 31. lpp.
- 26 Kagaine E. *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. 3. sēj. 395. lpp.
- 27 Kagaine E., Raģe S. *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. 1. sēj. 373. lpp.
- 28 Kagaine E. *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. 3. sēj. 201. lpp.
- 29 Kagaine E., Raģe S. *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. 2. sēj. 112. lpp.

DICTIONARY OF ĒRĢEME SUBDIALECT – A SOURCE OF CULTURAL HISTORICAL STUDIES: START ON THE ISSUE

Saulvedis Cimermanis

Summary

Key words: *Ērģeme district, dialect, cultural history*

In 1977–1983, the Zinātne Publishers issued a three-volume edition of the *Dictionary of Ērģeme Subdialect*, a huge work of a lasting value. Under the roof of the then Institute of Language and Literature, named after Andrejs Upīts, at the Academy of Sciences of the Latvian SSR, the dictionary was compiled by dialectologists Elga Kagaine and Silvija Raģe. Their common contribution is as much inseparable and united that in this survey it is discussed as a whole. Information on the scientific activities of Elga Kagaine and Silvija Raģe can be found in their bibliographies.